تیۆری ئەدەبی

جاناتان کالێر
و/لە فارسییەوە: عەبدولخالق یەعقووبی
(بۆکان)

پێشەکی

لە زۆربەی هەرە زۆری ئەو کتێبانەی کە دەیانەوێ باسی تیۆری ئەدەبی بکەن زنجیرەیەک لە «قوتابخانەکانی» ڕەخنە پێناسە دەکرێن. تیۆری وەک کۆمەڵێک دید و «ڕووکردی» نەیار دەکەوێتە بەرباس کە هەر دید و ڕووکردێک خاوەنی هەڵوێستی تیۆرێکی خۆیەتی، بەڵام ئەم بزووتنەوە تیۆریکانەی کە لەم کتێبانەدا دەناسێنرێن- وەک پێکهاتەخوازی، پێکهاتە هەڵوەشێنی، فێمینیسم، دەروونشیکاری، مارکسیسم، و نوێ مێژوویی‌گەری- گەلێ لایەنی هاوبەشیان هەیە، هەر بۆیە خەڵکان تەنیا باسی تیۆرییە تایبەتەکان ناکەن، بەڵکو باسی «تیۆری» [بەگشتی] دەکەن بۆ ناساندنی تیۆری باشتر وایە باسی کێشە و داوا هاوبەشەکان بکەین تا ئەوەی قوتابخانە تیۆریکەکان هەڵسەنگێنین. باشتر وایە سەبارەت بەو دەمەتەقە گرینگانە قسان بکەین کە «قوتابخانەیەک» لە هەمبەر «قوتابخانە»یەکی تردا دانانێن، بەڵام لەوانەیە پۆلێن کردنە گرینگەکانی نێو بزووتنەوەکان دەسنیشان بکەن، ئەگەر بێت و تیۆری هاوچەرخ وەک کۆمەڵێک دید، یان ڕەوشتی ڕاڤە تاوتوێ بکەین کە پێکەوە ڕقە بەرایەتی دەکەن، بەشی هەرە زۆری خۆشی و تواناکانی لە کیس دەچێ، خۆشی و تواناییەک کە لە سۆنگەی بۆ شەڕ بانگ کردنی عەقڵی مرۆڤ لە گۆڕەپانێکی بەرفراواندا، و دۆزینەوەکانی لە چلۆنایەتی خولقاندنی مانا و بیچم گرتنی شوناسە ئینسانییەکاندا دێتە دی. من وام بە باش زانیوە کە زنجیرەیەک باس بێنمە ئاراوە، و ناوەندی باسەکە بکەمە ئەو باسوخواسە گرینگانەی کە هاتوونەتە گۆڕێ و پێم وایە زۆر شتیان تێدایە کە بۆ فێربوون بە کەڵکن.

سەرەڕای ئەمانە، ئەو کەسەی کتێبێک سەبارەت بە پێناسەی تیۆری ئەدەبی دەخوێنێتەوە، مافی خۆیەتی چاوەڕوانی خوێندنەوەی ڕوونکردنەوەیەک بێت سەبارەت بە دەستەواژەگەلێکی وەک پێکهاتەخوازی و پێکهاتە هەڵوەشێنی. لە پەیوەستی ئەم کتێبەدا ئەم قوتابخانە و بزووتنەوانەم بە کورتی پێناسە کردووە، کە دەکرێ هەر لەسەرەتاوە بخوێندرێنەوە، یان دواجار بخوێندرێنەوە، یان ئەوەی بەردەوام ببنە سەرچاوەیەک بۆ بابەتەکان. هیوادارم خوێندنەوەی ئەم کتێبە بەتام و چێژ بێ!

تیۆری چییە؟

ئیمڕۆکە لە باسوخواسی لێکۆڵینەوەی ئەدەبی و کولتووریدا سەبارەت بە تیۆری، زۆر شت دەبیسین- تکایە سەرنج بدەن مەبەستی من تیۆری ئەدەب نییە، مەبەستم «تیۆری» ڕووت و وشک و برینگە، بۆ ئەو کەسەی لە دەرەوەی ئەم مەیدانە بێت. ئەم شێوە کاربردە دڵنیام شتێکی زۆر سەیر و سەمەرە دێتە بەرچاو.

دەخوازن بپرسن: «تیۆریی چی؟» خاڵی سەرسووڕهێن ئەوەیە کە وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە گەلێ ئەستەمە. نە تیۆری سەبارەت بە شتێکی تایبەت لە ئارادایە، نە تیۆرییەکی کامڵ و پڕبە پێست سەبارەت بە کۆمەڵێک شت بە گشتی. جاری وایە وێدەچێ تیۆری پتر لەوەی شیکردنەوەی شتێک بێت، خۆی جۆرێک چالاکی و هەڵسووڕان بێت،- کارێکە کە مرۆڤ دەیکات یان نایکات. لەوانەیە مرۆڤ سەری بەکاری تیۆرییەوە قاڵ بێت، لەوانەیە تیۆری وەک وانە بڵێتەوە، یان بیخوێنێتەوە، لەوانەشە ڕقی لە تیۆری بێت، یان لێی بترسێ، بەڵام هیچ کام لەمانە بۆ تێگەیشتن لە چییەتی تیۆری هێندە بەهانامانەوە نایەن.

دەڵێین «تیۆری» سریشتی لێکۆڵینەوەی ئەدەبی گۆڕیوە، بەڵام مەبەستی ئەوانەی ئەم قسەیە دەکەن، تیۆری ئەدەبی، واتە شیکردنەوەی سیستماتیکی سریشتی ئەدەب و شێوازەکانی لێکدانەوەی ئەدەب، نییە. کاتێک کەسانێک گلەیی لەوە دەکەن کە ئێمڕۆکە لێکۆڵینەوەی ئەدەبی لێوانلێو بووە لە تیۆری، مەبەستیان ئەوە نییە کە بۆ نموونە تێڕامانێکی لە ڕادە بەدەر لەسەر سریشتی ئەدەب هەیە، یان سەبارەت بە لایەنە تایبەتەکانی زمانی ئەدەب باسوخواسان دێتە ئاراوە. بە هیچ کلۆجێک وانییە. مەبەستیان شتێکی ترە.

مەبەستی وان لەوانەیە ڕێک ئەوە بێ کە پتر لەوەی پێویستە سەبارەت بە بابەتی غەیرە ئەدەبی قسان دەکرێ و سەبارەت بەو بابەتە گشتییانەی کە پێوەندییان بە ئەدەبەوە ئاشکرا نییە چییە و چۆنە باس و دەمەتەقە دەکرێ و دەقی خۆ بەدەستەوە نەدەری دەروونشیکاری و سیاسی و فەلسەفی دەخوێندرێنەوە. تیۆری بۆتە کۆمەڵێک ناو (زۆربەشیان بیانی)، مەبەست، بۆ وێنە، ژاک دریدا-یە، میشیل فوکو و لوس ئیزیگاری و ژاک لاکان و جودیت باتلێر و لویس ئالتۆسێر و گایاتری ئیسپیواک-ە.

دەستەواژەی تیۆری

ئێ باشە، دەیجا تیۆری چییە؟ بەشێک لە گرفتەکە بۆ سەر خودی دەستەواژەی تیۆری دەگەڕێتەوە کە ئاماژە بە دوو لایەن دەکات. لەوانەیە مەبەست لە تیۆری شتێکی وەک «تیۆری نیسبەت» بێ کە کۆمەڵەیەکی سەقامگرتووی پێکهاتوو لە چەند گوزارەیەکە، بەڵام لە لایەکی ترەوە، وشەی تیۆری کاربردێکی زۆر ئاسایشی هەیە.

«ژیان و ئازاد(١) بۆچی لە یەک جیابوونەوە؟»

«ڕاستت بوێ تیۆری و ڕای من ئەوەیە کە...»

تیۆری لێرەدا هەڵگری چ واتایەکە؟ یەکەم شت، دەبێ بڵێم تیۆری دەربڕی جۆرێک «مەزەندە کردن»ـە، بەڵام تیۆری و مەزەندە پێکەوە جیاوازییان هەیە، ئێمە کاتێک دەڵێین «وا مەزەندە دەکەم کە...» بە مانای ئەوەیە کە وەڵامێکی ڕاست بۆ ئەم بابەتە هەیە، بەڵام من بە ڕێکەوت نایزانم: «وا مەزەندە دەکەم ژیان لە دەس بۆڵە بۆڵی ئازاد وەئامان هات، بەڵام ئەو کاتەی هاڤاڵەکەیان کەژاڵ(٢) بێت تێدەگەین ئەسڵی کێشەکە چی بوو»، بەڵام تیۆری، مەزەندە کردنێکە کە لەوانەیە نەکەوێتە ژێر کاریگەرێتی ئەو شتەی کەژاڵ باسی دەکات، شیکردنەوەیەکە ک سەلماندنی ڕاستی، یان ناڕاستییەکەی لەوانەیە کارێکی ئەستەم بێت.

بێژەری ڕستەیەکی لەم دەستە «تیۆری و ڕای من ئەوەیە کە...» هەروەتر دەربڕی ئەم ڕاستییەیە کە خەریکە شیکردنەوەیەک بە دەستەوە دەدات کە حاشا هەڵنەگر نییە. چاوەڕوانی ئەوەی لێدەکەین کە دوا بەدوای ئەو ڕستەیەی سەرەوە بڵێ: «تیۆری و ڕای من ئەوەیە کە لە یەک جیابوونەتەوە، چونکی ماوەیەکە ئازاد و نەرگیس دڵیان بەیەکەوەیە و هاموشۆیان هەیە». ناکرێ بەمە بڵێین تیۆری. بەبێ زیرەکی و زانایییەکی ئەوتۆش لە بواری تیۆری دارشتندا بۆمان هەبوو بەو ئاکامە بگەین کە ئەگەر ئازاد و نەرگیس دڵیان بە یەکەوە بووە، لەوانەیە هەر ئەمە بیری کەژاڵی سەبارەت بە ئازاد گۆڕیبێت. خاڵی سەرنجڕاکێش ئەمەیە کە ئەگەر بێژەرەکە بیگوتایە «تیۆری و ڕای من ئەوەیە کە ئازاد دڵی بە نەرگیسەوەیە و هاموشۆی دەکات،» لە کتوپڕ بوونی ئەم پێوەندییە وەک مەزەندە و گومانی لێدێت و ئیتر بە شتێکی قەتعی دانانرێ و. هەر بۆیە دەبێتە تیۆرییەکی گریمانکراو، بەڵام بە گشتی، هەر چەشنە دەربڕین و شیکردنەوەیەک، بۆ ئەوەی ببێتە تیۆری، دەشێ نەک هەر ئاشکرا، حاشاهەڵنەگر نەبێت، بەڵکو هەندێ گرێ و گۆڵ و پێچ و پەناشی تێدا بێ، «تیۆری و ڕای من ئەوەیە کە ژیان هەمیشە لە دڵی خۆیدا ئاشقی باوکی بووە و ئازاد هیچ کات نەیتوانی ببێتە ئەو مرۆڤەی کە ژیان دەیخواست.»

تیۆری، دەشێ شتێکی زیاتر لە گریمانە (فرضیە) بێت: ناشێ حاشا هەڵنەگر و ڕوون و ئاشکرا بێت، دەشێ لە تیۆریدا و لەنێوان چەندان ڕەگەزیدا کۆمەڵێک پێوەندی بە پێچ و پەناو سیستماتیک هەبێ و نەکرێ بە هاسانی قبووڵ بکرێت، یان توور هەڵدرێت. ئەگەر ئەم ڕەگەز و

هۆکارانەمان لە بیر بمێنێ، ساناتر دەتوانین لەو شتە بگەین کە پێی دەڵێن «تیۆری».

تیۆری وەکو ژانر

تیۆری لە لێکۆڵینەوەی ئەدەبیدا شیکردنەوە و تاوتوێکردنی سریشت، یان شێوەگەلی هەڵسەنگاندنی ئەدەب نییە (ئەگەرچی باباتگەلی لەم چەشنە بەشێکن لە تیۆری و لەم کتێبەدا، بە تایبەت لە بەشی «٢، ٥، ٦» باسیان لێدەکەین). تیۆری لە لێکۆڵینەوەی ئەدەبیدا بریتییە لەکۆمەڵێک کاری فیکری و هزرڤانی و هەندێک نووسراوە کە دەسنیشانکردنی سنوورەکانی کارێکی هەتا بڵێی ئەستەمە. ڕیچارد ڕۆرتی، فەیلەسووفی ناسراو، باسی ژانرێکی نوێ و تێکەڵاو دەکات کە لە سەدەی نۆزدەدا دەستی پێکرد: «لە سەردەمانی گۆتە و ماکیاڤیلی و کارلایل و ئیمێرسن-ەوە، جۆرێکی تازەی نووسین هاتە ئاراوە کە نە هەڵسەنگاندن و نرخاندنی بابەتییە ڕێژەییەکانی بەرهەمگەلی ئەدەبییە، نە مێژووی هزر و ئەندێشەیە، نە فەلسەفەی ئەخلاقی و نە پێشگۆییکردنی کۆمەڵایەتییە، بەڵکو بریتییە لە سەر و مڕی ئەم شتانە کە لەنێو بۆتەی ژانرێکی نوێدا تواونەتەوە.» ساکارترین ناوێک کە بۆمان هەیە بۆ ئەم ژانرە هەمەڕەنگە هەڵبژێرین (تیۆری)یەکە لە ساتەوەختی ئێستادا بەو شوێنەوارە دەگوترێ کە دەسەڵاتی ئەوەیان هەبێت هزر لە گۆڕەپانگەلێکی جیا لەو گۆڕەپانانەی کە بە ڕواڵەت ئی خۆیانە، بێتە مەیدانی بەرەنگاری و ململانێ و ئاراستەکەی بگۆڕن. ئەمە سادەترین شیکردنەوەی ئەو تایبەتمەندییەیە کە دەبێتە هۆی ئەوەی بەشتێک بڵێین تیۆری. ئەو شوێنەوار و ئاسەوارەی، کە بە تیۆری ناویان زڕاوە لەو دیو سنووری گۆڕەپانی سەرەکی کار و ئەرکی خۆیان کاریگەر و شوێندانەرن.

ئەم شیکردنەوە سادەیە پێناسەیەکی ڕازیکەر و دڵخۆشکەرە نییە، بەڵام وێدەچێ بۆی هەبێ داگری ئەو شتە بێ کە لە دەیەی (١٩٦٠)ەوە ڕوویداوە: ئەوکەسانەی کە لە گۆڕەپانی لێکۆڵینەوەی ئەدەبیدا کار دەکەن، کەڵکیان لە نووسراوەکانی دەرەوەی گۆڕەپانی لێکۆڵینەوەی ئەدەبی وەرگرتووە، چونکی لێکدانەوەیەک کە ئەم نووسراوانە سەبارەت بە زمان، یان زەین، یان مێژوو، یان کولتوور بە دەستەوەیان داوە شیکردنەوەگەلێکی تازە و نۆژەن و قەناعەتپێهێنەر لەمەڕ کێشە دەقی و کولتوورییەکان دەخاتە بەردەم ئەوان.

تیۆری بەم مانایە کۆمەڵێک ڕەوشت و میتۆد نییە بۆ هەڵسەنگاندن و تاوتوێکردنی ئەدەب، بەڵکو گۆڕەپانێکی بێ سنوورە پێکهاتووە لە کۆمەڵێک نووسراوەی سەبارەت بە هەر شتێکی بیرتان بۆی دەچێ، لە بە پێچوپەناترین پرسەکانی فەلسەفەوە هەتا شێوازە بگۆڕەکانی ئاخافتن و تێفکرینی خەڵکان سەبارەت بە لەشی مرۆڤ. ژانری «تیۆری» ئاسەواری مرۆڤناسی، مێژووی هونەر، هەڵسەنگاندنی فیلم، لێکۆڵینەوەی پێوەندیدار بە نێرمایی (جنسییەت)، زمانناسی، فەلسەفە، تیۆری سیاسی، دەروونشیکاری، لێکۆڵینەوەی زانستی، مێژووی کۆمەڵایەتی و فیکری و کۆمەڵناسی دەگرێتەبەر. ئەم ئاسەوارە بە باسوخواسی نێو ئەم گۆڕەپانانەوە سەرقاڵ بوون، بەڵام بۆیە بوونەتە «تیۆری» چونکی تێڕوانین، یان لێکدانەوەکانیان بۆ ئەو کەسانەی کە لەو لقانەدا کار ناکەن ئیلهامبەخشی، یان بەکەڵک بوون، ئەو ئاسەوارەی کە دەبنە «تیۆری» شیکردنەوەگەلێک بە دەستەوە دەدەن کە خەڵکانی تر دەتوانن لە لێکۆڵینەوەی مانا، سروشت و کولتوور، کارکردنی دەروونی مرۆڤ، پێوەندی نێوان ئەزموونی گشتی و ئەزموونی تاکەکەسی و پێوەندی نێوان هێزە گەورەترەکانی مێژوو و ئەزموونی تاکەکەسی بەکاری بێنن.

کاریگەرێتی تیۆری

ئەگەر بێت و تیۆری بە پێی کاریگەرێتی کردەییەکەی پێناسەی بکەین، واتە وەک شتێک کە تێڕوانینی خەڵک دەگۆڕێ و دەبێتە هۆی ئەوەی سەبارەت بەو بابەتانەی لێی دەکۆڵنەوە و هەڵسوکەوتی خۆیان لە لێکۆڵینەوەی ئەو بابەتانەدا بەشێوەیەکی جیاواز لە شێوەکانی پێشوو بیربکەنەوە، دەشێ ئەم پرسیارە بێنینە گۆڕێ کە ئەم کاریگەرێتییانە کامانەن؟

کاریگەرێتی سەرەکی تیۆری پرسیارکردنە لە «عەقڵی باو»: تێڕوانینی دامەزراو لەسەر بنچینەی عەقڵی باو لە هەمبەر پرسگەلی وەک مانا، نووسین، ئەدەب، ئەزموون، بۆ وێنە، تیۆری لەمەڕ خاڵەکانی خوارەوە پرسیار بە ڕەوا دەزانێ:

* باوەڕ بەوەی مانای گوتە، یان دەقێک هەر هەمان شتە کە بێژەرەکەی «لە زەینیدا هەڵیگرتووە».

* یان باوەڕ بەوەی نڤیسان شێوە دەربڕینێکە کە ڕاستییەکەی لە شوێنێکی تر، لەو ئەزموونە، یان دۆخەی کە دەریدەبڕێ، خۆیا دەبێ.

* یان باوەڕ بەوەی ڕاستەقینە (واقیع) واتە شتێک کە لەکاتێکی دیاریکراودا «بوونی بێت».

تیۆری، گەلێ جار ڕەخنەگری کەللەڕەقی بیروبۆچوونی باوە، و جیا لەمە، هەوڵێکە بۆ سەلماندنی ئەم ڕاستییە کە ئەو شتەی ئێمە بە «عەقڵی باو»ی دەزانین و پێمانوایە شتێکی حاشاهەڵنەگرە لە ڕاستیدا پێکهاتەیەکی مێژووییە، تیۆرییەکی تایبەت کە ئیتر هێندە سروشتی دێتە بەر چاو کە تەنانەت وەک تیۆری لێی ناڕوانین. تیۆری، کە ڕەخنەگری عەقڵی باوە و چەمکە جێنشینەکانی ئەو عەقڵە دەدۆزێتەوە، پێویستی بە پرسیار کردن لە بنچینەییترین سەرەتا، یان گریمانەکانی لێکۆڵینەوەی ئەدەبییە، بنکۆڵکردنی هەر شتێک کە لەوانەیە وەک شتێکی حاشا هەڵنەگر گریمانە دەکرێ: مانا چییە؟ نووسەر چییە؟ خوێندنەوە چییە؟ «من» یان بکەرێک کە دەنووسێ، دەخوێنێتەوە، یان کارێک دەکات، چییە؟ دەق چۆن چۆنی لەگەڵ ئەو دۆخەی کە تێیدا دەخولقێن پێوەندیان هەیە؟

بۆمان هەیە چ نموونەیەک بۆ «تیۆری» بە دەستەوە بدەین؟ واباشە لە بری قسەی زۆر و بۆر سەبارەت بە تیۆری، یەکڕاست سەرێک بەنێو ماڵی چەند نووسراوەیەکی ئەستەمی دوو کەس لە بەناوبانگترین تیۆریستانی هاوچەرخ دابکەین تا بزانین چییان لێ هەڵدەکرێنین، من باسی دوو بابەتی پێوەندیدار، بەڵام لێکدژ دەکەم کە لەواندا هزرگەلی دامەزراو لەسەر بنەمای عەقڵی باو سەبارەت بە «جنس»، «نووسین»، «ئەزموون» ڕەخنەیان لێگیراوە.

فوکو سەبارەت بە جنس

میشل فوکو، تۆژەری فەرەنسەیی مێژووی هزر، لە کتێبێکیدا بەناوی «مێژووی هەستی جنسی» خۆی گوتەنی لە «گریمانەی سەرکوت» دەکۆڵێتەوە: لەم بیرۆکە باوە کە جنس شتێکە کە سەردەمانی ڕابردوو، بەتایبەت سەدەی نۆزدە،سەرکوتیان کردووە و سەردەمی مۆدێرن شەڕی بۆ کردووە تا ئازادی پێبەخشیوە و ڕزگاری کردووە. بە قسەی فوکو. «جنس» نەک هەر شتێکی سروشتی نەبووە کە سەرکوت کراوە، بەڵکو لە ڕاستیدا بیرۆکەیەکە بە پێچەپەنا و پڕ لە گرێوگۆڵ کە لە سەردەستی هەموو جۆر و چەشنەکانی دابی کۆمەڵایەتی و لێکۆڵینەوە و باسوخواس و نووسراوە- بە کورتی «گوتارەکان» یان «بەستێنە گوتارییەکان» کە لە سەدەی نۆزدەدا کۆ ببوونەوە، پێکهاتووە. هەمە جۆر و چەشنی قسە و باس- قسە و باسی پزیشک..مەلا، ڕۆمانووس، دەروونشیکار، ئەخلاقگەرا، یارمەتیدەری کۆمەڵایەتی، سیاسەتمەدار- کە ئێمە دەیانلکێنینەوە بە سەرکوت کردنی هەستی جنسی، لە ڕاستیدا بە شێوازی جۆراوجۆر شتێکیان بەرهەم هێناوە کە ناوی دەنێین «جنس». فوکو دەڵێ: «چەمکی جنس ئەم هەلەی ڕەخساند کە ڕەگەزەکانی پێوەندیدار بە ناسینی جەستە، کارکردەکانی ژیناسی، ڕەفتار و هەڵسوکەوتەکان، هەست و خوستەکان و چێژ و لەزەتەکان لە یەکێتییەکی ساختە و دەسکردا کۆببنەوە و ئەو توانایییەی بە مرۆڤ بەخشی تاکو لە ئەم یەکێتییە ساختەیە وەک هۆکار و مانایەکی گشتگیر و نهێنییەک کە دەشێ لە هەموو شوێنێک بەدوایدا بگەڕێن و بیدۆزنەوە کەڵک وەربگرن». فوکو حاشا لە کردەوەی جەستەیی دەستێکەڵکردنی جنسی، یان جنسییەتی ژیناسانە و ئەندامە جنسییەکانی مرۆڤ ناکات. ئەو باسی ئەوە دەکات کە لەسەدەی نۆزدەیەمدا ڕێگای نوێ هاتە ئاراوە بۆ ئەوەی هەمەجۆر و چەشنی شتی هێزەکی تەواوەن جیاواز، لە یەک تەوەرەی تاقانەدا (جنس) کۆببنەوە. کردەوەگەلێکی تایبەت کە ئێمە پێیاندەڵێین جنسی، جیاوازیگەلی ژیناسانە، ئەندامەکانی لەش، پەرچەکرداری دەروونی و گرینگتر لە هەمووان واتاگەلی کۆمەڵایەتی. شێوازی ئاخافتنی خەڵکان سەبارەت بەم ڕەفتار و هەڵسوکەوت و هەست و کارکردە ژین ناسانانە، و شێوەی ڕووبەڕووبوونەوەیان لە هەمبەر ئەوان، شتێکی جیاواز و یەکێتییەکی ساختەی بەناوی «جنس» خولقاند کە دواتر وەک ڕەگەزێکی بنەڕەتی بۆ شوناسی تاکەکەس دەهاتە ئەژمار، دوای ئەمە، بەراوەژووبوونەوەیەکی گرینگ هاتە ئاراوە و هەر ئا ئەم شتەی کە «جنس»یان پێدەگوت بە هۆکاری چەشنەکانی ئەو دیاردانە لە قەڵەم درا کە پێکەوە کۆببوونەوە تا ئەم بیرۆکەیە پێک بێنین. ئەم پرۆسەیە گرینگی و دەورێکی نوێی بە هەستی جنسی بەخشی و بوو بەهۆی ئەوەی کە هەستی جنسی ببێتە نهێنی و ڕازی سریشتی تاکەکەس. فوکو کاتێک باسی گرینگایەتی «مەیلی جنسی» و «سروشتی جنسی»ی ئێمە دەکات، ئەم پرسە دێنێتە ئاراوە کە ئێمە گەیشتووینەتە ئەو شوێنەی کە چاوەڕوانی دەکەین لەسەر دەستی شتێک تێمانبگەن کە سەدەهای سەدە بە شێتی لە قەڵەم دەدرا،.. شوناسمان لە شتێکەوە سەرچاوە بگرێت کە بە مەیلێکی بێ ناو دەناسرا. ئەو گرینگایەتییەی کە بۆی قایلن، ئەو ترسە تێکەڵ بە حورمەتی کە لە دەوریمان ئاڵاندووە، ئەو زەحمەتەی کە لە

پێناوی ناسینیدا دەیکێشین، هەمووی لێرەوە سەرچاوە دەگرێ. ئەو ڕاستییەش کە بەدرێژایی سەدەهای سەدە لە ڕۆحیشمان بۆمان گرینگتر دەنوێنێ هەر لێرەوە سەرچاوە دەگرێ.

نموونەیەک لەو پرۆسەیەی کە «جنس»ی کردە ڕازو نهێنی بوونی تاکەکەس کە سەرچاوەی سەرەکی شوناسی تاکەکەسە، داهێنانی «هاوجنس خواز» وەک تایپ (جۆر)، یەکێک لە «جۆرەکانی بوونەوەران»، لە سەدەی نۆزدە دایە. لە سەردەمانی پێش ئەم داهێنانە کردەی دەست تێکەڵکردنی جنسی لەنێوان کەسانی هاوجنس دەبووە هۆی ڕووڕەشی (وەک نێربازی)، بەڵام لەم سەروبەندەدا ئیتر ئەم کردانە بریتی نەبوون لە کۆمەڵێک کردار، بەڵکو بە پرس و کێشەی شوناس-یان دەزانی، کێشەکە ئیتر ئەوە نەبوو کە کەسێک کردەیەکی ناڕەوا و حەرامی کردووە، بەڵکو ئەمە بوو کە ئەو کەسە کەسێکی «هاوجنس خوازە» فوکو دەڵێ نێربازی بریتی بوو لە کردارێک، بەڵام «لەو زەمان و سەردەمەدا کەسی هاوجنس خواز بووە یەکێک لە بوونەوەران» جاران باسوخواسی کردارگەلی هاوجنس خوازانە لە گۆڕێدا بوو کە لەوانە بوو کەسانێک بە کردەوە بیکەن، لەم سەردەمەدا کێشەکە لە ڕاستیدا کێشەی ناوەند، یان جەوهەرێکی جنسی بوو کە هەر لە بنەڕەتەوە دابینکەری بوونی تاکەکەس دەهاتە ئەژمار: ئایا ئەم کەسە هاوجنس خوازە؟

بەپێی شیکردنەوەی فوکو، گوتارگەلی پێوەندیدار بە داب و بنەما جۆراوجۆرەکانی کۆمەڵایەتی- شێوەی هەڵسوکەوتی پزیشکان، مەلاکان، کاربەدەستانی حکوومەتی، یارمەتیدەرانی کۆمەڵایەتی و تەنانەت ڕۆمانووسان لە هەمبەر ئەو دیاردانەی کە بەپێی پێناسەی ئەوان «جنسی»ین،- «جنس» پێکدێنن، بەڵام ئەم گوتارانە جنس وەک شتێکی کە پێش خودی ئەم گوتارانە بووبێتێن، پێشکەش دەکەن. بیرمەندانی مۆدێرنیش زۆربەیان ئەم بۆچوونەیان قبووڵ کردووە و ئەو گوتار و دابە کۆمەڵایەتیانەیان شەرمەزار کردووە کە لە ڕاستیدا خۆیان خەریکی داهێنان و ڕێکخستنی ئەوانن. لە لێکۆڵینەوەی فوکودا ئەم پرۆسەیە بەراوەژوو دەبێتەوە و جنس نەک وەک هۆ (علت)، بەڵکو وەک هۆکرد (معلول) شی دەکرێتەوە، واتە بەرهەمی ئەو گوتارانەیە کە دەخوازن چالاکی و کاروباری مرۆڤان لێکبدەنەوە و پێناسە و ڕێکوپێکیان بکەن.

لێکۆڵینەوەی فوکو نموونەیەکە لە شیکردنەوەیەک کە لە گۆڕەپانی مێژووەوە هاتووە و بۆتە «تیۆری»، چونکی خەڵکانی تر لە بواری دیکەدا ئیلهامیان لێوەرگرتووە و بە کاریان هێناوە. ئەم لێکۆڵینەوەیە تیۆرییەک نییە سەبارەت بە هەستی جنسی بە مانای کۆمەڵێک ئەسڵی بابەتییانە کە لافی جیهانگیر بوون لێبدات. ئەو شتەی ئەم لێکۆڵینەوەیە دەیڵێ ئەمەیە کە ڕەوتی شکڵ گرتنی مێژوویەکی تایبەتی شیکردۆتەوە، بەڵام کە کارەکەی حاسڵێکی زیاتر و بەرفراوانتری بەدوادا دێت. دنەتان دەدا کە بە چاوی گومانەوە لەوشتانە بڕوانن کە تا ئێستا بەسروشتی و سەقامگیر دەزانران. واتە پرسیار لەخۆتان بکەن کە ئایا بۆی نییە بە پێچەوانەوە ڕاست بن؟ واتە ئەم شتانە هەر لە بنەڕەتەوە لە سۆنگەی گوتارەکانی کارناسان. ئەو بوارە پێوەندیدارانە بە گوتارگەلی ئەو زانستەی کە پێیانوایە پێناسەی دەکەن بەدی هاتوون؟ بەپێی لێکدانەوەی فوکو، ئەوە هەوڵ و تێکۆشان بۆ زانینی هەقیقەت سەبارەت بە مرۆڤەکانە کە «جنس»ی وەک ڕاز و نهێنی سریشتی مرۆڤ بەدی هێناوە.

بزووتنی تیۆری

یەکێک لە تایبەتمەندییەکانی ئەو بیرۆکەیەی کە بۆتە تیۆری پێشنیاری ئەو «بزووتن»ـە سەرنجڕاکێشانەیە کە مرۆڤەکان دەتوانن لەکاتی تێفکرین لە بابەتی دیکە کەڵکیان لێوەربگرن. یەکێک لەم بزووتنانە ئەم بۆچوونەی فوکو کە دژواری گرێمانکراوی نێوان هەستی جنسی سروشتی و هێزی کۆمەڵایەتی (دەسەڵات) کە ئەو هەستە سەرکوت دەکەن لەوانەیە لە ڕاستیدا هاودەستانە بێت: هێزی کۆمەڵایەتی ئەو شتە (جنس) بەدی دێنن کە بە ڕواڵەت بۆ ئەوە تێدەکۆشن کە بیخەنە ژێر ڕکێفی خۆیان. بزووتنێکی تر- لە ڕاستیدا خەڵاتەکەی ئێمە- ئەوەیە کە پرسیار بکەین لە شاردنەوەی ئەم هاودەستی و پیلانە لەنێوان دەسەڵات و جنس، کە دەڵێن دەسەڵات دەیچەپێنێ و سەرکوتی دەکا، چ شتێک وەدەست دێ. کاتێک ئەم وابەستەییە دوو لایەنەیە دژوازی لە قەڵەم بدرێ نەک وابەستەیی دوو لایەنە، چی ڕوو دەدا؟ وەڵامێک کە فوکو بە دەستەوەی دەدات ئەمەیە کە بەمجۆرە دەستڕۆیشتوویی هەمەلایەنەی دەسەڵات دەشاردرێتەوە: مرۆڤ پێی وایە کە لە ڕێگای بەرگریکردن لە جنس لە هەمبەر هێرشی دەسەڵات خۆڕاگری دەنوێنێ، لە کاتێکدا لە ڕاستیدا خەریکە بە تەواوی بەپێی ئەو ڕێسایانەی کە دەسەڵات دەستنیشانی کردوون، دەجووڵێتەوە. بە وتەیەکی تر، چونکی وێدەچێ کە ئەم

شته، واته «جنس» له دەرەوەی هەرێمی دەسەڵاتە- واته شتێکه که هێزی کۆمەڵایەتی له خۆڕایی هەوڵ دەدەن بیخەنه ژێر ڕکێفی خۆیان- که وایه دەسەڵات چوارچێوەدار و بەرتەسک دێته بەرچاو، بۆیه هەر له بنەڕەتەوەش ئەوەندەی که پێمانوابوو دەسەڵات بەهێز نییه و (ناتوانی جنس بخاته ژێر ڕکێفی خۆی)، بەڵام ئەوەی ڕاستی بێت دەسەڵات دەستڕۆیشتوویەکی هەمەلایەنەی هەیه و له هەموو شوێنێک ئامادەیه.

به بۆچوونی فوکو، مرۆڤەکان دەسەڵات وەگەڕ ناخەن، بەڵکو «دەسەڵات/ مەعریفە» دەخەنەگەڕ: دەسەڵات له قەوارەی مەعریفەدا، یان مەعریفە وەک دەسەڵات. ئەو شتەی پێمانوایه له مەڕ جیهان دەیزانین- ئەو چوارچێوه چەمکییەی که وایان لێکردووین له قالبی ئەودا بیر له جیهان بکەینەوە- دەسەڵاتێکی زۆر دەخاته گەڕ. دەسەڵات/ مەعریفە، بۆ وێنه، دۆخێکی هێناوەته گۆڕێ که لەودا جنسی ئێوه، پێناسەتان پێدەبەخشێ، دۆخێکی هێناوەته گۆڕێ که ژن وەک کەسێک دەناسێنێ که وا گریمان دەکرێ بوونی ئەو ژنه وەک تاکێکی کۆمەڵ له گرەوی ئەو پێوەندییه جنسییه دایه که لەگەڵ پیاوێکدا هەیەتی ئەم بیرۆکەیه که جنس له دەرەوەی دەسەڵات و بەرامبەری دەسەڵات وێستاوە مەیدانی دەستێوەردانی دەسەڵات/ مەعریفە دەشارێتەوە.

چەند خاڵێکی گرینگ سەبارەت به ئەم نموونەیەی تیۆری له ئارادایه که دەشێ باسیان بکەین. تیۆرییەک که فوکو لێرەدا هێناویەته گۆڕێ لێکۆڵینەوەییە- لێکۆڵینەوەی چەمکێک، بەڵام سەرەڕای ئەوە له هەناوی خۆیدا هەڵگری مەزەنده کردنیشه، بەو واتایه که چ شاهید و بەڵگەیەکی شایانی پێشکەشکردن له ئارادانییه تا بێت و دروستبوونی ئەم گریمانەیه له بارەی هەستی جنسییەوە بسەلمێنێ. (گەلێ نیشانه هەن که شیکردنەوەکەی فوکو پاساوهەڵگر دەنوێنن، بەڵام تاقیکاری و سەنگی مەحەکێکی قەتعی بۆ سەلماندنی دروستبوونی ئەو شیکارییه له گۆڕێدا نییه.) فوکو بەم جۆره لێکدانەوەیه دەڵێ: «ڕەخنەی ڕەگەزناسانه»: دەرخستن و لەهەرادانی ئەم شته که چۆن چۆنی ڕەوتی گوتاری بابەتی به ڕواڵەت زاتیی، وەک «جنس»، بەرهەم دێنن. ئەم چەشنه ڕەخنەیه هەوڵ نادات پێمانبڵێ جنس «له ڕاستیدا» چییه، بەڵکو دەیەوێ ئەوە نیشان بدا که ئەم چەمکه چۆناوچۆن بەدی هاتووه. دەبێ هەروەتر سەرنج بەمەش بدەن که فوکو لێرەدا هەر له بنەڕەتەوە باسی ئەدەب ناکات، گەرچی ئاگامان لێیه که تیۆرییەکەی بۆ ئەوانەی سەرقاڵی کاری لێکۆڵینەوە لەسەر ئەدەبن، گەلێ سەرنجڕاکێش بووە. سەرەتا ئەوەیه که ئەدەب له بارەی جنسه، ئەدەب یەکێک لەو شوێنانەیه که بیرۆکەی جنس لەوێدا پێکهاتووە، شوێنێک که تێیدا پەره بەم بیرۆکەیه دەدرێ که قووڵترین شوناسی مرۆڤەکان بەو مەیل و خواستەوە گرێ دەدرێ که له هەمبەر مرۆڤێکی دیکه هەستی پێدەکرێ. شیکاری فوکو هەم بۆ ئەوانەی که له ڕۆمان دەکۆڵنەوە و هەمیش بۆ ئەوانەی که له ڕوانگەی هاوجنس خوازانی ژن و پیاو و موتاڵای جنسییەتی بەگشتی، سەرقاڵی لێکۆڵینەوە لەسەر ئەدەبن خاوەنی گرینگاتی بووە. فوکو زیاتر له هەرشتێک له سۆنگەی داهێنانی شتی مێژوویی نوێ کاریگەری هەبووە: شتی وەک «جنس»، «سزا»، و «شێتی» که جاران پێمان وانەبوو که خاوەنی مێژووی خۆیان بن. له ئاسەواری فوکودا ئەم شتانه وەک پێکهاتەیەکی مێژوویی لێیان دەکۆڵدرێتەوە و هەربۆیه هانمان دەدەن تا سەرنج بدەین که ڕەوتی گوتاری دیاردەیەکان، یەک لەوان ئەدەب، چلۆن لەوانەیه چوارچێوەی ئەو شتانەی که به ئەسڵێکی حاشا هەڵنەگرمان دەزانی داڕشتووە.

پەراوێزەکان:

١- ناوەکانی دەقی سەرچاوە «لۆرا» و «مایکێل» بوون.

٢- له دەقی سەرچاوەدا «مێری» بوو.

ژێدەر:

نظریه ادبی- معرض بسیار مختصیر، جانان کالر، ترجمه فرزانه طاهری نشر مرکز، تهران، ١٣٨٢، ص٤-١٧.